

TƏRBİYƏDƏ ÜMUMBƏŞƏRİ VƏ FƏRDİ DƏYƏRLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ VƏ İYERARXİYASI

Könül Hidayət qızı Cabbarova

Mingəçevir Dövlət Universiteti

konul.cabbarova@mdu.edu.az

Xülasə

Məqalədə bəşəri, fərdi və milli dəyərlərin tərbiyədə vəhdətindən və iyerarxiyasından bəhs edilir.

Müəyyən yaşa qədər uşağın həyata baxışı onun valideynlərinin hərəkətləri və nə demək istədikləri ilə çox oxşardır. Böyüdükcə uşaq digər dəyərlər sistemi ilə rastlaşır və bu da, qaçılmaz olaraq, onun bəzi dəyərlərini dəyişir. Məhz bu səbəbdən məqalədəki əsas məqamlardan biri də gənc nəslin milli şüurunun və ümumbəşəri dəyərlərin dialektikasının qarşılıqlı aşkar edilməsidir.

Açar sözlər: milli dəyər, iyerarxiya, xsusiyət, inkişaf, şəxsiyyət, xarakter təsir

Giriş

Son zamanlarda mətbuat səhifələrində, ictimai dairələrdə bir insan üçün həqiqətən nəyin dəyərli olduğu və hansı dəyərlərin ümumbəşəri adlandırılı biləcəyi barədə yenidən müzakirə geniş vüsət almışdır. Bizim fikrimizcə, bu, çətin dövrümüzdə pedaqoji elmin qarşısında duran problemlər səbəbindən, qeyd olunan məsələnin həllində ikinci dalğadır.

"Dəyər fəlsəfi və sosioloji ədəbiyyatda gerçəkliyin müəyyən fenomenlərinin insani, sosial və mədəni əhəmiyyətini göstərmək üçün istifadə olunan bir termdir."

Dəyərlər və dəyərlər oriyentasiyası problemi – son nəticədə subyektin (insan, sosial qruplar, cəmiyyət) obyektə (təbiət hadisələrinə, obyektlərə) münasibəti problemdir [2, s.45]. Bütün bunlar dəyər probleminin dərin praktiki istehsalat və sosial-pedaqoji köklərə malik olmasından xəbər verir. Məhz fərqləndirmə yolu ilə: yaxşı-pis, faydalı-faydasız və insan şüuru irəlliyir, insan fərdlərinin təbii seçimi həyata keçir. Bir çox hallarda kömək və dəyər mülahizələri şəklində həyata keçirilən bu seçim prosesində insan öz fəaliyyəti üçün ən əhəmiyyətli və faydalı hadisələri və predmetləri seçir. Onun ətraf aləmlə münasibəti məhz bu əsasda yaranmışdır [3, s.23].

Ali milli mənəvi prinsiplərin həyata keçirilməsi problemi millətin şüur və davranışın sintezi kimi inkişafının kulminasiya nöqtəsidir. Real milli dəyərlər yalnız insan fəallığının bütün sahələrində və ümumi milli mənəvi prinsiplərin bərqərar edilməsinə yönəldilmiş insanın fəaliyyəti ilə təmsil oluna bilər. Milli dəyərlər ümumbəşəri dəyərlərin bir hissəsi kimi millətin özünün inkişafı üçün tədbir, insan davranışının dəyərləri və tövsiyələri formasında müsbət təcrübənin qoruyucusu kimi çıxış edir və fərdin, etnosun həyatının müstəqil amili hesab edilir. İctimai münasibətlərin real fəaliyyət göstərməsi onun səviyyəsindən asılıdır.

Ən mühüm milli dəyər dildir.

Dil etnosun xüsusiyyətlərində, özünəməxsusluğunda və onun formalaşdırılması və təşəkkülünün özünəməxsusluğunda ifadə edilən tarixi inkişafının nəticəsidir. Dil birliyin bütün mənəvi məzmununu göstərir və o, yalnız insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də etnosun həyatının bütün sərvətinin özünəməxsus ifadəçisidir. Milli dilin geniş yayılması, ondan informasiyanın bir nəsilə digərinə verilməsi zamanı istifadə edilməsi, təkrarlanmaz koloriti, özünəməxsusluğu öz xalqı üçün iftixar hissi doğurur. Bununla yanaşı, dil özünəməxsus milli mədəniyyətin qorunub saxlanmasına da kömək edir. Etnik mədəniyyətin bütün komponentlərindən məhz dil daha aydın ifadə olunan etnik funksiyalara malikdir və buna görə də o, etik oxşarlıqda ən çox özünü büruzə verən əlamətdir.

Hər bir insan, hər bir cəmiyyət mütləq özü ilə, öz hissələriylə, ətraf aləmlə müxtəlif münasibətlərə daxil olur. Bu cür münasibətlərin bütün müxtəlifliyini iki yerə ayıra bilərik: maddi

və mənəvi və ya maddi-mənəvi və mənəvi-maddi. Birincilərə maddi nemətlərin istehsalı, iqtisadi münasibətlər, cəmiyyətin həyatının maddi sahəsində dəyişikliklər, məişətdə təcrübə, eksperimentlər və s. praktiki fəaliyyətin bütün növləri daxildir. İdrak münasibətlərində belə universal məsələlərin həlli üçün axtarış və proses mütləq əks olunur: "Bu nədir?", "nədir?", "nə qədər?", "harada (yerdə, haradan)?", "zaman (kimi uzun, əvvəl və ya sonra)?", "nə (necə)?", "niyə?" və s.

"Azərbaycan dilinin müasir izahlı lüğəti"ndə insanlıq belə tərif edilir: "insanlar, bəşəriyyət, insanpərvər" [1, s.152]. Beləliklə, bunu birləşdirərək bəşəriyyətin çox inteqral bir biososial formasiya olduğunu söyləyə bilərik. Bu səbəbdən insanlıq dəyərləri və ümumi insan dəyərləri bir-biri ilə əlaqəli olsalar da, nə eyni, nə də bir-birinə zidd ola bilməzlər.

Bəşəriyyət tarixən yer üzündəki bir hadisə kimi baş verib və yarandığı gündən ətraf təbii mühitlə qarşılıqlı əlaqə yaradıb. Ümumbəşəri dəyərlərə (bəşəriyyət üçün ümumi mənada) onun mövcudluğunun və tərəqqisinin ən mühüm amilləri sistemi aiddir.

Dəyər istiqamətlərinin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bu kateqoriya subyektin davranışı ilə daha sıx bağlıdır, bu prosesi şüurlu hərəkət kimi idarə edir. Dəyərlər istiqamətləri şəxsiyyətin obyektiv həyat şəraitinə subyektiv münasibətini ifadə edən dəyər təsəvvürlərinin xüsusi şəkildə strukturlaşdırılmış və iyerarxik sistemini təşkil edir, insanın hərəkət və hərəkətlərini real determinasiya edir, özünü praktik davranışda göstərir və aşkar edir. Dəyər istiqamətləri şəxsiyyətin əsas xarakteristikası və sosial xüsusiyyətidir.

Müasir müəlliflərin əksəriyyəti dəyər istiqamətlərini şəxsiyyətin bu və ya digər sosial dəyərlərə qəbulu kimi müəyyən edir. Onlar daha hərəkətli, dəyişkəndirlər, insanların bilavasitə təsiri altındadır. Onların arasında ümumbəşəri əhəmiyyətli dəyərlər (istehsal, ictimai münasibətlər, əmək, nizam-intizam, tərbiyə, əxlaq və s.) vardır. Onlar insanların həyat şəraiti, onların hərəkət üsulları kimi görünür, hansılar ki, ötürülməli, möhkəmləndirilməli və sonrakı nəsillər tərəfindən mənimsənilməlidir.

Təhsildə fərdlərin, kütlələrin hərəkətləri və əməlləri ictimai münasibətlər sistemini dəyişdirmək, yeni dəyərlər yaratmaq üçün təqdim olunur. Təlim təcrübəsinin bir çox cəhəti həyatın dəyər təməllərinin tarixi bir ölçüdə inkişafını əks etdirir. Məsələn, demokratiya bir dəyər kimi qədim dünyanın tarixi dövründə mənimsənilməyə başlayır və tələbənin inkişafı ilə onun demokratiya və diktatura, sosializm və liberalizmin öyrənilməsində siyasi üstünlüklərin seçilməsinə təsir edən dəyər istiqamətinə çevrilir.

Dəyər istiqamətləri bilişsel, emosional-qiyətləndirmə, motivasiya-davranış komponentlərindən ibarətdir. Onların məzmunlu dolğunluğu mənimsənilən dəyərin spesifikliyi ilə şərtlənir. Dəyərlər yönümünün koqnitiv komponenti şagirdlərin şüurunda dəyərlər haqqında biliklərin mənimsənilməsi nəticəsinin təsbit olunmasını nəzərdə tutur. Bu, təsəvvür səviyyəsində (dəyər – dəyər deyil), anlayışlar, assimilyasiya olunan obyektə şəxsiyyətin identifikasiyası haqqında ideyalar səviyyəsində ifadə olunur. Tədqiq olunan şəxsi təhsilin emosional-qiyətləndirmə komponenti şagirdlərin ümumi emosional fonun yaradılmasında, emosional qiymətləndirmələrin situativ seçimində, yuxarı sinif şagirdlərinin emosional-qiyətləndirmə təcrübəsində özünü göstərə biləcək obyektə münasibətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Dəyər oriyentasiyasının motivasiya-davranış komponenti onun praktiki, effektiv xarakterini əks etdirir.

Dəyər istiqamətləri idrak, emosional-qiyətləndirmə, motivasiya-davranış komponentlərindən ibarətdir. Onların məzmunu mənimsənilmiş dəyərin spesifikliyindən irəli gəlir. Dəyər yönümlülüyünün idrak komponenti şagirdlərin şüurunda dəyər haqqında biliklərə yiyələnmə nəticələrinin bərqərar olmasını nəzərdə tutur. İnsanın assimilyasiya olunmuş bir obyektə eyniləşdirilməsinə dair fikirlər (dəyər deyil), anlayışlar, fikirlər səviyyəsində ifadə olunur. Tədqiq olunan şəxsi təhsilin emosional-qiyətləndirmə komponenti şagirdlərin ümumi emosional fonun yaradılmasında, emosional qiymətləndirmələrin situativ seçimində, yuxarı sinif şagirdlərinin emosional-qiyətləndirmə təcrübəsində özünü göstərə biləcək obyektə münasibətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Dəyər oriyentasiyasının motivasiya-davranış komponenti onun praktiki, effektiv xarakterini əks etdirir.

Dəyərin mənimsənilməsi üzrə fəallıq bir neçə formada özünü biruzə verə bilər. "İdrak" fəallığının mənbəyi – şagirdlərin dəyərin mahiyyətinə münasibətdə idrak maraqları, "refleksiv" aktivlik dəyər oriyentasiyasının daşıyıcısı kimi özünüdərk etmə motivlərinə əsaslanır. "Proqnostik" fəallığın əsasında gələcək özünü reallaşdırmanın motivləri durur. Dəyər oriyentasiyasının komponentlərinin hər biri müəyyən funksional qabiliyyətə malikdir:

1) koqnitiv məlumatlandırma, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə funksiyalarını həyata keçirir;

2) emosional-qiyətləndirici komponent qiymətləndirmə-imperativ funksiyaları yerinə yetirir;

3) motivasiya-davranış və proqnoz funksiyaları.

Dəyərlər oriyentasiyasının komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi integrativ xarakter daşıyır, fərdi-subyektiv üsürlərin daxili münasibət planının birliyi kimi, şagirdlərin obyektlərə münasibəti və tədris fəaliyyətində obyektiv – praktiki fəaliyyət kimi ayrılmazlığını əks etdirir. Dəyərlər oriyentasiyası komponentlərinin məzmun dolğunluğu və qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətləri onu dəyərlər mahiyyətinə bələd olan integrativ, davamlı şəxsi təhsil kimi, ona emosional–qiymətləndirmə münasibəti kimi müəyyən etmək üçün əsas kimi çıxış etmiş və bu dəyərin mənimsənilməsi üzrə şəxsiyyətin fəallığında ifadə edilmişdir.

Tədrisin aparıcı vasitələri məzmunə görə, "dəyər" reallığının əks olunması formasına görə, axtarılanların tapşırıq xarakterinə və formasına görə təsnif edilən dəyər-semantik xarakterli təhsil tapşırıqlarıdır. Çoxfunksiyalılıqla seçilənlər, oriyentasiya formalaşma səviyyəsindən asılı olaraq təlim prosesinin hər mərhələsində didaktik vasitələr sistemini konkretləşdirmək və qurmaq üçün əsas rolunu oynayırlar.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq vasitəsi kimi izahat-illüstrativ şərhdən, bədii mətnlərdən, dəyər-məna xarakterli tədris tapşırıqlarından istifadə etmək olar. Dəyərlər oriyentasiyasının komponentlərinin formalaşması dəyərlərin məzmununun mənimsənilməsinin spesifikasiyi ilə şərtlənirdi.

Beləliklə, şagirdlərin dəyər-oriyentasiya fəaliyyətinin mahiyyəti onların bu və ya digər hadisələrin, proseslərin və ətraf mühit obyektlərinin sosial əhəmiyyətini məqsədyönlü şəkildə dərk etmələrindən və qiymətləndirməsindən və bununla əlaqədar onların şəxsi həyatı mənalılarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Dəyər yönümlü fəaliyyət ruhun, qəlbin və ağılın birgə işidir. Məktəblilərin adekvat münasibət qurmalı olduqları əsas obyektlər cəmiyyət, kollektiv, ən yüksək dəyər kimi insan, təbiət, elm (tədris), sənət və s.

Məzmun baxımından humanizm prinsiplərinin təhsil prosesində həyata keçirilməsi ümumbəşəri dəyərlərin təzahürü deməkdir. Bu vəziyyətdə "ümumbəşəri insan dəyərləri" anlayışına bir-birini tamamlayan iki məna verilir. Birincisi, ümumbəşəri dəyərlər bəzi məhdud insanlar dairəsi (sosial qrup, sinif) üçün əhəmiyyət kəsb edən, ancaq bütün bəşəriyyət üçün vacib olan dəyərlərdir. Onlar bu və ya digər şəkildə bütün sosial birliklərə, sosial qruplara, xalqlara xasdır, baxmayaraq ki, hamıda eyni şəkildə ifadə edilmir. Onların ifadələrinin xüsusiyyətləri müəyyən bir ölkənin mədəni və tarixi inkişafının xüsusiyyətlərindən, dini ənənələrindən və sivilizasiya tipindən asılıdır. Buna görə də tərbiyə prosesinə ümumbəşəri dəyərlər mövqeyindən yanaşılması onun deideologizasiyası, yəni müəyyən sosial gücün mövqelərinin, inanclarının tətbiqindən imtina edilməsi, şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi, intellektual və estetik inkişafına, onun bəşər tarixində toplanmış bütün mədəni sərvətləri mənimsəməsi əsasında diqqət yetirilməlidir.

İkincisi, ümumbəşəri dəyərlər son dərəcə məhdud, tarixi və sosial cəhətdən lokallaşdırılmayan dəyərlərdir və bu dəyərlər mütləq xarakter daşıyır, əbədi dəyərlərdir. Dindar insanlar ümumbəşəri dəyərləri din mövqeyindən anlayaraq hesab edirlər ki, bu dəyərlər ilahi təbiətə malikdir. Onların əsasında xeyir, həqiqət, ədalət və s.-in mütləq təcəssümü kimi Allahın ideyası durur. Ümumbəşəri dəyərlərin arxasında olan kafirlər üçün bəşəriyyətin çoxəsrlik təcrübəsi, onun potensialları və istəkləri dayanır.

Bir fərdin dəyərləri əsasən erkən uşaqlıqda formalaşır. Onların mənbəyi, ilk növbədə, uşağı əhatə edən insanlardır. Nəyin doğru və nəyin yanlış olduğuna dair ilk fikirlər ən çox valideynlərin davranışı və fikirlərinin təsiri altında formalaşır və dəyər yönümlərinin əsası, bir qayda olaraq, ailə

daxilində qoyulur. Uşaqlar valideynlərini yaxından izləyir və onları müxtəlif həyat vəziyyətlərində müşahidə edirlər. Valideynlərin davranışlarını sakit və gərgin anlarda, kədər və sevinc anlarında görərək, hərəkətlərini və sözlərini müqayisə edərək uşaqlar çox təqlid etməyə başlayırlar. Ailə dünyası vasitəsilə yaxşı və pis, yaxşı və pis arasındakı fərqləri başa düşməyə çalışırlar, hələ də uşaq problemlərinin həlli yollarını axtarırlar.

Müəyyən bir yaşa qədər bir uşağın fikirləri, valideynlərinin davranışına və dediklərinə çox oxşayır. Uşaq böyüdükcə daha çox digər dəyər sistemləri ilə qarşılaşır və bu istər-istəməz bəzi dəyərlərini, bəzən də bir çox dəyərlərini dəyişdirir. Məsələn, firavan bir ailədən olan bir gənc, narkotik istifadəsinin xüsusi bir üstünlük kimi qəbul edildiyi bir yaşıdları qrupunun üzvü olmuşsa, valideynlərinin aşladığı dəyərlər sistemini tezliklə dəyişdirmə ehtimalı yüksəkdir. "Narkotiklər yüksək hədəflər qoyan bir insanın həyatında ciddi bir maneədir" fikri də çox güman ki, dəyişəcək.

Uşaqlar inkişaf etdikcə dostlar, qonşular, müəllimlər, qohumlar, mühit və bir çox digər ictimai qüvvələr onlara təsir edir. Uşaq uzun müddət özü üçün müəyyən bir davranış tərzini inkişaf etdirərək bir şeyi qəbul edir, təqlid edir, təcrübə edir, rədd edir. Çox sayda müşahidəyə əsaslanan nəticələr insan tərəfindən sonradan heç vaxt şübhə edə bilməyəcəyi vahid bir həyat fəlsəfəsinə çevrilir.

Zaman-zaman bir fərdin dəyərləri bütün dəyərlər sistemində bir dəyişikliyə səbəb ola biləcək sınaqlara məruz qalır. O, belə qənaətə gələ bilər ki, onun əsas təsəvvürləri qəbul edilməz olur, lakin əksər hallarda əksinə baş verir: şübhələr yalnız fərdin artıq formalaşmış dəyərlərini möhkəmləndirir.

İnsanlar ümumbəşəri dəyərləri – humanizmi, düzlüyü, xeyirxahlığı, həqiqəti işləyib hazırlayıblar. Ancaq hər bir xalqın ənənəvi dəyərləri də, mənəvi dəyərlər iyerarxiyası da vardır. Müxtəlif xalqların coğrafi mövqeyi, iqtisadi və tarixi inkişafı ilə bağlı dəyərlər sistemi tamamilə eyni ola bilməz.

Vətənpərvərlik, kollektivçilik, qarşılıqlı yardım həmişə Azərbaycan xalqına məxsus dəyərlər olmuşdur. Mənəviyyatın tərbiyəsi ənənəvi olaraq pedaqogikada bütün dövrlərdə əsas yer tuturdu.

Öz etnik və milli mənsubiyyətini, öz mədəniyyətinin dəyərlərini, Vətənə olan sevgini dərk etmək – bütün bunlar yaxın ətraf mühitdən başlayır və yalnız bundan sonra ümumbəşəri dəyərlərə qədər genişlənir. Bu fikirlərə görə İ.A.İlyin yazırdı ki, hər bir xalq öz yolu ilə nikaha daxil olur, doğulur, xəstələnir və ölür, öz yolu ilə ev və məbədlər tikir: öz yolu ilə dua edir və qəhrəmanlaşır. Vətən sevgisi hissi kökləri insan düşüncəsizliyinin dərinliyinə, instinkt və ehtirasların məskəninə aparır. Hazırda yetişməkdə olan nəslin tərbiyəsi məsələsini alim – pedaqoqlar, psixoloqlar, sosioloqlar cəmiyyətdə dəyərlər sisteminin yaradılması ilə əlaqələndirirlər.

Nəticə

Elmdə "milli dəyərlər", "milli dəyər yönümlü şüur", "milli ruhun ümumbəşəri dəyərləri" anlayışlarının istifadəsi müəyyən bir etnik qrupun və onun sosial, pedaqoji və psixoloji kimliyi faktını müəyyən edir, digər etnik qrupun bütün üzvlərinin birliyini, birləşmiş ümumi fikirləri, münasibətləri nəzərdə tutur. Müxtəlif formalaşma və inkişaf mərhələlərində çoxsaylı etnik qrupların araşdırılması, etnik qrup üzvlərinin birliyinin, eyni hərəkətlərin qavranılması və qiymətləndirilməsi ilə təmin olunduğuna inandırır. Məhz bu cür hisslərin və münasibətlərin uyğunlaşdırılması baxımından, millət və milli dəyərlər anlayışlarına daha həssas yanaşmaq lazımdır [4, s.5].

Təklif olunan iş qoyduğumuz problemlərə olan baxışımızı ifadə etməyə bir cəhddir. Burada əsas məqsəd yetişməkdə olan nəslin milli özünüdərkində milli və ümumbəşəri dəyərlərin qarşılıqlı dialektikasını açmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, ümumbəşəri və milli mənəvi-əxlaqi dəyərlərin məzmununun dialektik uyğunlaşması şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin, onun insan kimi təşəkkülünün qanunauyğun əsasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / A.Axundov. Bakı: Elm, 2005, 452 s.

2. Фурман Д.А. Наши тревоги и всемирная история // Вопросы философии, 1990, № 11, с.64-75
3. Виндельбанд, В. Прелюдии / В. Виндельбанд. СПб: Изд. Жуковского, 1904, 374 с.
4. Обминский Э.Б. Глобальные интересы и национальный эгоизм / Э.Б.Обминский. М: Международные отношения, 1990, 301 с.

The relationship and hierarchy of humanistic and individual values in education

Abstract

The article deals with the unity of humanistic, individual and national values with practice. The childrens views to life up to a certain period is similar to their parents behaviour and their views. While growing the children meets many other values and they unavoidably changes the child's values. Therefore, one of the main points in this article is to reveal the mutual dialectics of national consciousness and humanistic values of the young generation.

Keywords: national values, hierarchy, specifics, development, personality, character, impact

К.И.Джаббарова

Мингачевирский государственный университет

Взаимосвязь и иерархия общечеловеческих и индивидуальных ценностей в воспитании

Резюме

В статье речь идет о единстве и иерархии в воспитании общечеловеческих, индивидуальных и национальных ценностей.

До определенного возраста взгляд ребенка на жизнь очень похож на действия его родителей и то, что они хотят сказать. По мере взросления ребенок сталкивается с другой системой ценностей, и это неизбежно меняет некоторые из его ценностей. Именно по этой причине одним из ключевых моментов в статье является взаимное раскрытие национального сознания подрастающего поколения и диалектики общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: национальные ценности, иерархия, специфика, развитие, личность, характер, влияние

Elmi redaktor: ped.f.d., dos. Z.Əzizova

Çара təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 01.04.2022

Çара qəbul edilib: 15.04.2022